

Silva Mežnarić

*Inštitut za izseljenstvo,
Slovenska akademija znanosti
in umetnosti, Ljubljana*

Primljeno: 15. 6. 1983.

JUGOSLAVENSKA SOCIOLOGIJA (VANJSKIH) MIGRACIJA — pokušaj sistematizacije*

SAŽETAK

Rad je koncipiran kao pregled temeljnih spoznaja i razvojnih smjerova u sociološkom istraživanju vanjske migracije u Jugoslaviji i prvi je pokušaj sistematiziranja tih spoznaja.

Ukupno je obrađeno 120 znanstvenih i stručnih radova jugoslavenskih autora iz zemlje i inozemstva nastalih u razdoblju 1965—1982.

Obrađa radova obuhvatila je nekoliko tematskih cjelina: 1) tržište radne snage u Evropi i Jugoslaviji, 2) migracija između dva društveno-ekonomska sistema, 3) migracija i »ideološka razmjena«, 4) migracija i socijalna dez/organizacija, 5) »individualna cijena« migriranja, 6) posebne grupe stanovništva u procesima migriranja, 7) pokušaji organizirane reakcije sistema (jugoslavenskog) na emigriranje.

Sociologija migracija u Jugoslaviji dijeli uglavnom sudbinu razvitka jugoslavenske sociologije od kasnih pedesetih godina naovamo (116; 3). Pogledajmo, stoga, kakve je faze prošao taj razvitak; o suvremenoj sociologiji u Jugoslaviji možemo govoriti tek nakon raščišćavanja s dogmatskim historijsko-materijalističkim orijentacijama, a što se desilo ranih šezdesetih godina.

Taj inicijalni razvoj, u kojemu se uglavnom nastojalo nadoknaditi izgubljeno, tj. recipirati i ovladati sociološkom klasikom i, uglavnom, funkcionalističkom metodologijom, može se reći da je bio u punom zamahu u trenutku kada se sociologija našla pred činjenicom masovnoga, naglog i gotovo neočekivanog pokretanja jugoslavenske radne snage prema zapadnoevropskim tržištima rada (oko 1965—1968); pri tome trebalo je uzeti u obzir ne samo zapošljavanje i život prethodno poluurbaniziranog življa u uvjetima »postindustrijskog« društva nego i to da su se tim pomakom ljudi najednom našli u ideološkom i vrijednosnom procjepu; Jugoslavija je, naime, jedina emigracijska zemlja u Evropi s obilježjem »socijalističkog« sistema, prema tome zemlja s potpuno različitim institucionalnom, vrijednosnom i ideološkom strukturom. Tolika različitost, moglo se pretpostaviti, može samo potencirati problem identiteta migranata u novome, imigracijskom sistemu, pa stoga otežati prilagodbu i pojedinaca i grupa.

Konceptualno, kadrovski i spoznajno još nedovoljno opremljena, jugoslavenska sociologija gotovo da se nije bavila pojavom međunarodnih migracija (90; 141) sve do početka sedamdesetih godina (117;4). U tom vakuumu,

* Jedna je verzija ovog rada pripremljena za publikaciju »Sociology of International migrations in Europe«, SAGE, London, 1984, u redakciji M. Morokvašić, a druga za doktorsku disertaciju: »Sociološki vidici unutrašnjih migracija u Jugoslaviji; imigracije u Sloveniji«, str. 59—93.

diskurs je preuzela ekonomija (1, 6, 22, 23, 112, 114), socijalna geografija (8, 9, 20), demografija (15, 94). Prvi sociološki radovi na području migracija, za koje je karakteristično preuzimanje dotad poznatih shema sociologijskog tretiranja migracija (motivi, *push-pull* faktori, analize koristi i štete, adaptacije-akulturacije-integracije) pojavljuju se u početku sedamdesetih godina, ali bez empirijskih osnova, osim u rijetkim slučajevima, kada su istraživanja bila rađena u zemlji imigracije (66) ili *ad hoc*, prilikom prijelaza granica (35).

Tokom 1973. dolazi do pravog »reza« u sociologiji migracija; prvo, iz razdoblja prvog čuđenja nad pojavom, jugoslavenska sociologija okreće se vlastitim empirijskim istraživanjima, čiji su modeli doduše recepcija dotad poznatih modela istraživanja migracija i društvene mobilnosti u svijetu, ali i prvi pokušaji originalnih sinteza i primjene različitih modela na jugoslavensku situaciju (108). Ovdje treba posebno naglasiti pokušaj da se modeli istraživanja stratifikacije i mobilnosti u jugoslavenskom društvu primijene na mobilnost emigranata, kako u zemlji imigracije tako i u Jugoslaviji (18, 32, 51, 87, 91, 107). U tom se razdoblju znatno diferenciraju i teme i pristupi; migracija se počinje tretirati i kao pojava socijalne dezintegracije (36; 100), kao problem prijelaza iz »besklasnog« društvenog sistema u sistem kapitalističke proizvodnje, kao problem odnosa evropskog centra i periferije.

U drugoj polovini sedamdesetih godina prve rezultate daju dotad izvedene empirijske studije među jugoslavenskim emigrantima u Evropi, koje su radili jugoslavenski instituti na osnovi već spomenutih modela. Zadržavajući se uglavnom na deskriptivnoj ravni i ograničavajući se na neke eksplorativne tehnike omogućene pojavom paketa kompjutorskih programa, interpretacije izvedenih anketa u Z. Njemačkoj (27, 37, 39, 42, 52) dale su, prije svega, iscrpan opis predmigracijske situacije, motiva i planova za budućnost migranata, kao uvod u neophodnu politiku migracija. Rijetka su bila empirijska istraživanja koja su problematizirala položaj jugoslavenskog proletarijata: radnika, seljaka, nekih podskupina (žena) na tržištu rada u Evropi. Bila su to istraživanja u Francuskoj (66, 68, 69), Švedskoj i dr. (20, 70, 71). U tom se razdoblju pojavljuju i zanimljive psihijatrijske studije o problemima emigranata i njihovih obitelji (5, 13, 29, 110) i, kao novum, problemi dvojezičnosti i polujezičnosti (89, 99) tzv. »druge generacije« emigranata.

Što pod pritiskom činjenice zatvaranja tržišta rada u Evropi, a što i pod utjecajem novih, iako manje-više deskriptivno fundiranih spoznaja o pozitivnim i negativnim stranama migracije za zemlje u razvoju, jugoslavenska se sociologija migracija krajem sedamdesetih godina posvetila istraživanju politika, strategijama vraćanja te reintegracije povratnika. Štoviše, prvi put projekti o vraćanju i reintegraciji rade se na državnoj, međurepubličkoj razini, koordiniraju se akcije, ustanovljavaju savjeti projekata za regionalne nivoe, dolazi do povezivanja s planskim institucijama te do prvih akcijskih istraživanja u tipičnim emigracijskim regijama. Tako je, mogli bismo reći, preko sociologije migracija započela politika vraćanja (53, 62) i novi tip istraživanja — akcijski, koji nije za istraživanja uzeo samo migrante nego i *decision-makers* (one koji odlučuju), faktore moći na regionalnom nivou (42, 43, 44, 87, 105). U tom se razdoblju osmišljavaju i organizirane akcije sistema da se zaštite jugoslavenski građani na radu u inozemstvu — pojavljuju se analize političkih prava radnika migranata (65), prava na informiranje na osnovi Helsinške povelje (58), prava na obrazovanje i odgoj djece (119).

U nastavku prikazat ćemo raspon i, dijelom, domete sociologije međunarodnih migracija u Jugoslaviji. Obuhvatili smo većinu radova objavljenih u stručnim sociološkim, ekonomskim, demografskim i psihijatrijskim publikacijama.

Kriteriji odabira bili su: dostupnost izvora (javnost), autorstvo (jugoslavenski autori) te originalnost doprinosa, određena međunarodnim mjerilom.

Klasifikacija radova uređena je na osnovi klasifikacija koje se uobičajeno upotrebljavaju u analizama međunarodnih migracija u publikacijama SAGE te na osnovi posebnih problema jugoslavenskih građana i institucija u međunarodnim migracijama.

Tržište radne snage u Evropi i Jugoslaviji

Prva čuđenja nad pojavom emigriranja radne snage iz Jugoslavije bila su artikulirana prvenstveno u dva područja: području socijalne geografije i području ekonomije. Ova posljednja razvijala je neophodne koncepte za povezivanje lokalnog (jugoslavenskog) i evropskog tržišta radne snage. Taj je pristup razvijen u drugoj polovini šezdesetih godina i zatim, čini se, kako u ekonomiji tako i u sociologiji, napušten — sve do kraja osamdesetih godina. Dva su moguća razloga tome: prvi je, što Jugoslavija i jugoslavenska ekonomska i sociološka teorija nemaju doraden koncept o radnoj snazi kao robi u socijalizmu, tako da je dva prostora, kapitalističko i socijalističko »kvazi-tržište« radne snage (1; 110) bilo teško povezivati u jedinstveni model i drugi, što je u posljednjem desetljeću sociologija migracija konačno preuzela vodeću ulogu u elaboriranju migracijskih istraživanja.¹

Prvi je razlog, mogli bismo ustvrditi, doveo do »izostajanja« ili zaostajanja političke ekonomije migracija (jugoslavenskih). Tako, ne imajući dovoljnu konceptualnu razrađenost tržišta rada u socijalizmu i njegovu povezanost s međunarodnim tržištem, jugoslavenska je ekonomija i sociologija migracija, prema npr. Milojeviću (61; 29) promašila kako kritično i neovisno problematiziranje međunarodnih migracija, tako i odgovarajući nivo analize.

Blizina snažnog evropskog tržišta radne snage (6; 699) i tradicionalne veze Jugoslavije s njim (24, 26), nepostojanje rasnih prepreka, relativno visok kulturni i tehnički nivo jugoslavenske radne snage — sve je to dovelo da zemlje imigracije početkom šezdesetih godina posegnu i za jugoslavenskom radnom snagom. Na strani jugoslavenskog tržišta radne snage, pak, događaju se u tim godinama disturbance koje pogoduju pritisku ljudi za odlazak u inozemstvo.

Zapošljavanje Jugoslavena u inozemstvu konačno ruši mit o punoj zaposlenosti u socijalizmu (1; 110), privredni program obuzdavanja inflacije i smanjenog zapošljavanja, posebno radne snage uskog profila, »umjetno« održavanje niskih osobnih dohodaka i tendencije egalitarnosti, što je dovelo do generalizacije niskog životnog standarda svih socijalnih kategorija i u svim regijama (6; 698), promjena razvojne strategije u šezdesetim godinama i orijentacija na kapitalno intenzivne tehnologije (7; 130), stoga nedovoljan porast zaposlenosti u društvenom sektoru za mladu radnu snagu koja je nadolazila — to su bili glavni potisni faktori emigriranja. Zbog egalitarnih tendencija i niskog standarda, radna snaga počela je zapuštati ne samo sektore koji su zaostajali nego i najrazvijenije industrijske sektore i regije (22; 318). Jugoslavija se tako, u za nju krajnje nepovoljnom obliku, uključila u međunarodnu podjelu rada (6;

¹ Kao »jugoslavenska sociologija migracija« u ovom je materijalu uvrštena: a) dokumentacija koju smo pod tom natuknicom dobili u sociološkim knjižnicama, b) dokumentacija izabrana u standardnim bibliografijama o istraživanjima vanjskih migracija u Jugoslaviji i c) vlastiti izbor, prema područjima za koje smatram da su za sociologiju migracija periferna, ali neophodna (demografija, ekonomija, socijalna politika, socijalna psihologija i psihijatrija).

Od jugoslavenskih autora izabrani su i oni koji su, iako u inozemstvu, radili i objavili istraživanja o jugoslavenskim migracijama kao jugoslavenski državljani. Tako je iz analize u ovom materijalu isključeno niz istraživanja stranih državljana i institucija.

700, 112; 128—131), iz kojega je ishod jedino razvoj emigracijskih područja (6; 131, 112; 131) i organizirano zapošljavanje povratnika (23; 245).

Posebno su dva autora, u prvoj polovini sedamdesetih godina, svojim informiranim i analitičkim radovima o tržištima rada pridonijela osvješćivanju jugoslavenske ekonomske i sociološke znanosti o pravoj prirodi procesa transfera radne snage: Milojević (61 i 63) i Petrović (81 i 82). Prvi — isticanjem ovisnosti znanosti i politike migracija zemalja emigracije te iscrpnom analizom budućnosti imigracija iz Mediteranskog evropskog basena, uključujući Jugoslaviju, u Njemačku. Drugi — tezom da jugoslavenski radnik u inozemstvu ne samo što je prisiljen raditi u klasnom društvu tuđe zemlje nego raditi za privredu koja ugrožava nacionalnu privredu njegove zemlje; on svojim radom, naime, pridonosi obnavljanju i internacionaliziranju ekonomskih uvjeta, koji su ga i prisilili na emigraciju (81; 51). Analizom puferfunkcije stranih radnika u Njemačkoj Petrović prvi put razvija tezu o uskoj funkcionalnoj povezanosti jugoslavenskog tržišta rada s evropskim tržištem (82; 1308) kao trajni interes jugoslavenske privrede. Ta je teza, preko koncepta kompetitivnih tržišta radne snage u Jugoslaviji, razvijena poslije u analizama internih migracija (58) i njihove povezanosti s evropskim tržištima rada.

Takav je konceptualni razvoj doveo do bitno nove činjenice: jugoslavenska je sociologija počela analizirati izgleda migracijskih kretanja prema evropskom tržištu rada u kompleksu ostalih mediteranskih emigracijskih područja, i u kontekstu područja trećeg svijeta (28). Takav pristup omogućio je izdiferencirane prognoze kako će se u buduću ponašati tipični zapošljavaoci jugoslavenske radne snage (63; 340—342), te kakva bi morala stoga biti moderna migracijska politika (7; 132—134). Prema Baletiću (7), okviri migracijske politike dani su temeljnom asimetrijom u odnosima između zemalja emigracije i imigracije: ponašanje će i ubuduće biti u privilegiranu položaju kontroliranja migracijskih tokova. Kako se Jugoslavija nalazi pri završetku ekonomske i socijalne transformacije koja je stavlja u red srednje razvijenih zemalja, poboljšat će se — iako trenutno ne izgleda tako — uvjeti apsorpcije radne snage, čija stopa rasta stalno pada. Treba stoga računati da će u Jugoslaviji za jedno desetljeće biti čak i nedostataka radne snage za očekivanu diferencijaciju privrede (7; 133). Zato će se morati osposobiti da se uhvati u koštac s diktatima migratornih kretanja evropskog tržišta i to politikom obrane svojih interesa. Cilj takve politike bio bi spriječiti da u momentu konjunkture emigracija privuče, »i zbog drugih razloga a ne samo zapošljavanja, najmobilnije skupine radničkog satnovništva ... osobe, koje čine bitan pokretački element razvojnog procesa emigracijske zemlje« (7; 134).

Migracije Jugoslavena između dva sistema

Ljudi se sele iz jednoga (emigrantskog) sistema u druge (imigrantske) s ciljem da poboljšaju svoj položaj i položaj svoje obitelji na stratifikacijskoj ljestvici (107; 4).

Ta ponešto reducirana tvrdnja o individualnim motivima migriranja daje okvir za izlaganje orijentacije jugoslavenske sociologije migracija namijenjene procesima povodom migracija u oba sistema i u socijalnom prostoru između njih. Tako ćemo pokriti: istraživanja, o položaju jugoslavenskih radnika, koja su bila rađena u imigrantskim sistemima a namijenjena opisu tih sistema (Njemačka, Francuska, Švedska), nadalje analizu šteta i koristi od migracija, analize stratifikacije i mobilnosti migranata u oba sistema, analize motiva odlaska i povratka te analize kulturnih procesa među migrantima u zemljama imigracije.

Većina istraživanja namijenjena je komparaciji jugoslavensko-njemačkog migracijskog prostora; tek manji dio pokriva i ostale imigracijske zemlje Evrope, zanimljive za Jugoslaviju — Francusku (20) i Švedsku (76, 109). Bonač (14) daje pregled osnovnih podataka o imigracijama uopće i posebno o mjestu jugoslavenskih imigracija u Njemačkoj po standardnim demografskim i ekonomskim pokazateljima. Friganović, Morokvašić, Baučić prvi (20) i zasad najtemeljite obrađuju mjesto jugoslavenske imigracije među ostalim imigracijama u Francuskoj. Morokvašić (20, 66), upotrebivši tehniku »Que suis-je« projekiranja, provjerava hipoteze o socijalnoj uvjetovanosti i stabilnosti (nacionalnoj uvjetovanosti) identiteta »Jugoslavena«. To je prvo sociološko istraživanje među jugoslavenskim migrantima koje pokazuje da bolje adaptirani migranti gube jugoslavenski identitet i da identitet »Jugoslaven« u inozemstvu preteže nad pojedinim nacionalnim (»republičkim«) pripadnostima (20: 91).

Švedska je kao imigracijska zemlja posebno za određene (južne) regije Jugoslavije razvila istraživačku djelatnost na polju statusa i integracije Jugoslavena i s jugoslavenskim istraživačima. Tako Udović i Vuksanović (109) provode zasad jedinu usporedbu statusa i svakodnevnog života Jugoslavena u Švedskoj sa Šveđanima. Dok se u studiji rađenoj na indikatorima statusa Pepeonik (76) zadržava na deskriptivnoj ravni, Udović i Vuksanović uspoređuju položaje Jugoslavena sa Šveđanima na devet područja nalazeći da iako je dostup do osnovnih resursa (posao, stanovi, obrazovanje, zdravstvena zaštita, socijalne beneficije) jednak, iskorištenosti i znanje kako ih iskorištavati znatno se razlikuje u obje grupe.

Sredinom 1974, provedeno je na teritoriju SR Njemačke prvo obimno sociološko istraživanje jugoslavenskih radnika koje je radila grupa sociologa iz Instituta za sociologiju Univerziteta i Fakulteta za sociologiju i političke nauke u Ljubljani. Kažemo prvo obimnije sociološko istraživanje zato što je prvo koje su radili isključivo sociolozi i što je konceptualizirano na dotad znanim sociološkim modelima u istraživanjima migracije (37, 108). Osnova toga (108) modela nalazi se u dotad apliciranim modelima istraživanja socijalne stratifikacije i mobilnosti u Jugoslaviji (18, 51, 91, 92, 93). Stratifikacijskim modelima, kao osnovnima za izučavanje mobilnosti migranata u oba prostora — emigrantskome i imigrantskom, dodani su i modeli individualnog odlučivanja za migracije te fenomenološki model konstrukcije realiteta (107). Istraživački izvještaj (107), dobiven na osnovi anketiranja 954 radnika emigranata u Njemačkoj, daje iscrpan opis statusa migranata prije odlaska, za vrijeme odlaska i po dolasku i dužem boravku u Njemačkoj, motive odlaska, ostajanja ili povratka, stavove prema političkome i socijalnom sistemu Njemačke te »pogled unazad« — prema političkome i socijalnom sistemu Jugoslavije sa stanovišta emigranata. Polazeći od pretpostavke da je nemoguće uspoređivati statuse migranata u dva različita sistema, jer se generatori i regulatori statusa na hijerarhijskim ljestvicama u tim društvima bitno razlikuju, izvještaj ne uspoređuje statuse nego ih samo opisuje (27).

Iako bi očekivali suprotno, na sociološke analize žarišta emigracija iz Jugoslavije nailazimo rijeđe nego na analize globalnih posljedica i uzroka migracija. Više je pažnje posvećeno intenzivnim emigracijskim regijama u Bosni i Hercegovini (103) i u Hrvatskoj. Nalazeći da je emigracija iz BiH po mnogo čemu specifična (u republici je 10 općina iz kojih je otišlo više od 20% stanovništva) i razlikuje se od migracija iz ostalih krajeva Jugoslavije, Tanić (103) pledira prije svega za pristup koji neće biti »pragmatično impresionistički, emocionalni i brzoplet« (103; 690), te tako unijeti zbrku u shvaćanje pojave masovnih emigracija prema Zapadu. Naime, iz intenzivno emigracijskih regija u BiH emi-

grira prije svega već zaposleno stanovništvo, najvećim dijelom seljaci iz nisko razvijenih poljoprivrednih općina. To znači, smatra Tanić, da se na žarišta emigracija iz BiH kao objašnjenje ne može primijeniti model »poboljšanja vlastitog položaja«; emigranti iz tih krajeva bili su primorani otići, iako su bili zaposleni; bili su na »rubu razvoja« (103; 692). S manjkom činilaca razvoja išla je demografska hiperpopulacija — izlaz se tražio u bijegu iz poljoprivrede. Kako nerazvijena industrija nije mogla apsorbirati taj pritisak radne snage, izlaz je nađen u pećalbi. Iz nekih je krajeva otišla četvrtina aktivnog stanovništva; ima općina (96) u kojima je u selima ostao tek svaki deveti muškarac između 20 i 45 godina. Regije koje su se populacijski vitalno ispraznile ne mogu se uspješno organizirati za uključivanje u razvoj. Stojak (96) ipak tvrdi, na osnovi podataka iz ankete, da je većina emigranata spremna investirati u razvoj vlastite regije, i to u društveni, a ne privatni sektor.

Analizama troškova i koristi od migriranja posvetili su se većinom ekonomisti, i to uglavnom na razini spekulacije i klasifikacije koristi i šteta, ali empirijskih istraživanja na tom području zasad nije bilo. Postojeće su se analize zadržale na globalnim nivoima regija i na problemima troškova, odnosno šteta, više no na problemu koristi. Nazivajući klasifikaciju pozitivnih i negativnih strana migriranja »inventarisanjem posljedica migracija« (74; 170), Nikolić se zadržava na takozvanim »iluzijama« o pozitivnim stranama migriranja, odnosno transfera radne snage u inozemstvo: iluziji da se smanjuje broj nezaposlenih, iluziji o razvoju emigracijske regije, operacionalizirajući ih na razini socijalnih troškova emigriranja, kao: problematički status emigranta kao građana u zemlji imigracije, prelijevanje nacionalnog dohotka iz nerazvijenih u razvijenije regije, usporavanje ili onemogućavanje razvoja proizvodnih snaga i, što je značajno, proizvodnih odnosa u regiji emigracije zbog odljeva stručne radne snage, te slabljenje obrambene moći zemlje (74; 173). Već godine prije toga pojedini su se autori zadržali na analizi nekih od prvenstveno negativnih posljedica emigriranja; tako Škara (100) na osnovi popisa stanovništva 1971. u Republici Srbiji uspoređuje strukturu — po vitalnim i obrazovnim pokazateljima — sedentarnog i migrantskog stanovništva i zaključuje da je migracija unijela u kretanje stanovništva Srbije niz desbalansa i poremećaja (100; 27). Polazi od pretpostavke da je »emigrantsko ponašanje stanovništva Srbije« bilo uvjetovano selektivnom politikom tržišta rada u zemljama imigracije, koje su zahtijevale i selektirale onu radnu snagu koja će raditi pod daleko nepovoljnijim uvjetima, pa se tako stvorila ekonomska emigracija od onih od kojih se očekivala veća radna sposobnost, više životne energije, bolja stručnost i što uspješniji transfer znanja (100; 17).

Uspoređujući te zahtjeve stranih tržišta i njihovu selekciju sa strukturom srpske radne emigracije, Škara nalazi da je zemljama imigracije »ustupljena« radna snaga koja je vitalna i mlada, stručna i aktivna. To je dovelo do opadanja stanovništva u više od polovine općina u Srbiji, do stagniranja obrazovne strukture aktivnog stanovništva koje nije migriralo i koje je znatno manje obrazovano od migranata te do niza poremećaja u prirodnim tokovima stanovništva (100; 27); opadanje stopa vitalnosti, plodnosti, opadanje stope sklopljenih brakova i porast stopa razvedenih (100; 30). Na potrebu i način sistematskog praćenja troškova i šteta od transfera radne snage u inozemstvo prvi je ukazao Vinski (114), inzistirajući na tada još plauzibilnoj pretpostavci da će migracije u strane zemlje prestati sredinom osamdesetih godina zbog izjednačavanja nivoa životnog standarda u Jugoslaviji i izvan nje. Vinski se posebno posvećuje izračunavanju gubitaka ljudskog kapitala zbog emigracije (115) tvrdeći, kao i Škara (100), da je kvalifikacijska struktura emigracije u cjelini mnogo bolja nego ostalih zaposlenih u Jugoslaviji (115; 120) te da se prema tome u

inozemstvu nalazi veliki potencijal radne snage u Jugoslaviji, što može biti negativno za dalji razvoj (115; 122). Može li se ta radna snaga podesno valorizirati? pita se Vinski i, definirajući ljudski kapital kao procijenjenu vrijednost ekonomski aktivnog stanovništva izraženu u novčanim jedinicama (metoda Sauvya) ocjenjuje da je Jugoslavija emigracijom zaposlenih i uzdržanih osoba izgubila, u smislu troškova podizanja čovjeka do radne dobi, oko 6,8 milijardi dolara (vrijednost dolara 1970). Ta svota čini šestinu (17%) proizvodnog fiksnog kapitala cijele Jugoslavije (115;126). U gubitak, prema autoru, spada i neto proizvod što su ga stvorili jugoslavenski građani na privremenom radu u inozemstvu. Originalnom metodom autor je izračunao da je u 1971, taj neto proizvod iznosio 3 milijarde dolara, od čega je jedna milijarda višak vrijednosti »koji u obliku poreza, doprinosa i profita neposredno priteče u korist strane zemlje« (115; 129); kada se osim viška vrijednosti iz neto proizvoda izuzmu zarade, štednja i investicije jugoslavenskih građana u inozemstvu, proizlazi da se u zemlji transferira oko 1/5 neto proizvoda. Preostalo ostaje u zemlji imigracije te posredno ili neposredno povećava privredni potencijal te zemlje (115; 130).

Vinski posvećuje pažnju, u posebnom radu, i specifičnom problemu troškova školovanja druge generacije emigranata u zemlji i inozemstvu (116). Iznosi činjenicu da je 1971. Jugoslavija potrošila za obrazovanje djece emigranata u zemlji oko 7% od ukupnih troškova obrazovanja, dok emigranti plaćaju doprinose za obrazovanje svoje djece u zemlji rada, čijim se uslugama obrazovnog sistema vrlo malo služe (116; 51), jer se 9/10 njihove djece školuje u zemlji porijekla. Preračunano u dolare troškovi za njihovo obrazovanje iznose oko 37 milijuna, pa Vinski pledira za transferiranje te svote u Jugoslaviju iz onih zemalja u kojima se nalazi glavnina emigranata, na osnovi međunarodnih ugovora.

Važnost razrade strategija za poboljšanje obrazovne strukture imigranata na osnovi ravnomjernije podjele profita što ga oni ostvaruju naglašava u svom radu i Katunarić (32), pokazujući da su sve dotadanje strategije obrazovanja bile neefikasne, jer su se temeljile na modelima »sociokulturnog prijelaza« (32; 43) — a što dovodi do nesigurnosti, jer »se matični migracijski tok ne može stabilizirati, tako da 'prijelazi' za koje se ta djeca školuju uopće nemaju određenu perspektivu« (32; 43). Katunarić pledira za veće investiranje dijela profita što ga stvaraju migranti u njihovo opće i stručno, diferencirano obrazovanje. »Diferencijaciju« obrazovanja trebalo bi razraditi u skladu sa strukturnim obilježjima migranata, njihovim interesima i interesima zemalja imigracije i emigracije (32, 58).

Klasična sociološka tema u istraživanju migracija, »motivi« i *push-pull* shema, dosta je brzo uhvatila korištenje u jugoslavenskoj sociologiji. Tako se krajem šezdesetih godina pojavljuju utemeljene deskriptivne studije odlazanja (77); tipično je za većinu istraživanja motiva odlazaka-ostajanja-povratka da se zadržavaju na deskriptivnom nivou (35, 52, 60), prikazu sheme *push-pull* motivacija na empirijskom, anketama sakupljenom materijalu; nalazi ne pokazuju većih odstupanja od općepoznatog: *push* motivi jesu veće zarade, trajna potrošna dobra, izgradnja stanova i kuća, a *pull* motivi jesu visina zarade i mogućnosti zaposlenja u ženskih emigranata (77). Multivarijantne metode obrade podataka (52) potvrdile su, faktorskom analizom, da su regulatori odlazaka radnika na rad u inozemstvo formirani vrlo slično regulatorima statusa u Jugoslaviji; na taj su način na emigrantskoj populaciji, testirani modeli razvijeni za istraživanje stratifikacije u Jugoslaviji (51, 93). Potvrdilo se da su regulatori migracija slijedeći faktori: tip aktivnosti (industrija ili poljoprivreda), nivo participacije u društvu porijekla, stambeni uvjeti, tip potrošnje i generalni status pojedinca definiran obrazovanjem i statusom roditelja (52).

Tek nekoliko studija izričito povezuje specifičnost jugoslavenskog sistema proizvodnje i raspodjele (samoupravljanje) s odlukama i dilemama migranata u odlasku i povratku. Tako Mijatović (59) vraća pozornost na tzv. »društveno-ekonomski smisao« motiva jugoslavenskog radnika za odlazak na rad u kapitalistički sistem proizvodnje nalazeći da je radnik, a time i jugoslavenski sistem »formalno izložen ponudi privatne inicijative«, što može dovesti do toga da Jugoslavija postane »periferni satelitski element razvijenijih privreda« ukoliko se ne organizira i motivira radnike za povratak (59; 28).

Na utvrđenom, klasičnom polju istraživanja migracija, izrastao je i niz studija o adaptaciji, integraciji, asimilaciji jugoslavenskih emigranata u Evropi. Studije tog tipa (66, 67, 78, 85) posvećuju se iscrpnoj definiciji problema, ne problematizirajući ipak takvo linearno definiranje procesa u socijalnom prostoru između emigranata i imigrantskog društva. Procesi »adaptacije«, »akulturacije«, »integracije« uzimaju se kao dani i po njima se uglavnom u radovima tog tipa »priređuju« podaci: opisuju se njihova fenomenološka ravan među jugoslavenskim imigrantima (45, 78) ili se pak promatraju posljedice boravka u novoj sredini na posebnim populacijama: inteligenciji (19) i drugoj generaciji (45).

Ipak, barem konceptualno, nekoliko je radova pokušalo problematizirati linearno događanje sekvencija adaptacija-integracija preko konceptualiziranja cjelokupnog socijalnog prostora u kojemu se događaju kontakti između emigranata i domaćina. Tako Morokvašić (66, 67, 68) vrlo zanimljivim instrumentarijem zahvaća relaciju između predodžbe o nacionalnoj pripadnosti (identitetu) i adaptacije, dobivši na taj način pet osnovnih tipova imigranata u Francuskoj (67; 235); Županov (120) postavlja kao osnovni problem relaciju između integracije i reorganizacije cjelokupnog sistema prihvata, posebno druge generacije imigranata, tvrdeći da se nijedna politika integracije druge generacije ne može provesti bez temeljitijih promjena u cjelokupnom institucionalnom sistemu društva prihvata (120; 317). Petrović, inače jedan od autora najkontroverznijih migrantskih studija, i ovdje originalno problematizira procese u socijalnom prostoru između imigranata i radnika u društvu prihvata (80) tvrdeći da je masovna imigracija u zemljama Evrope otvorila nove probleme kako za sociologiju tako i za solidarnu strategiju čitava radništva u, recimo, Njemačkoj (80; 40). Procesi kontakata, integracije, solidarnosti itd., po Petroviću, onemogućeni su »intenzivnijim i umnoženijim mogućnostima za manipuliranje« materijalom ljudske svijesti preko javnih medija. Ta manipulacija zavisi od mnogovrsnih interesa na tržištu radne snage koje je prisutnošću stranih radnika postalo mnogo složenije (80; 40). Originalnost je pristupa svakako u tome što autor upozorava na sistemsku manipulaciju kategorijama i procesima »adaptacije«, »integracije« itd., upozoravajući sociologe imigrantskih i emigrantskih zemalja na mnogoznačne mogućnosti interpretacije njihovih neproblematiziranih nalaza (80; 43). Sličnu radikalno upitnu poziciju o konceptu integracije zastupa i Primorac-Davidović (85) smatrajući da se jedino političkom ravnopravnošću imigranata mogu prevladati segregacijski učinci dosadašnjeg tipa politike imigracija (85; 79).

Migracije i »ideološka razmjena« — klasna svijest jugoslavenskih radnika i imigracijski sistemi

Čini se da je analiza promjene identiteta pojedinačnog migranta uslijed velikih razlika u društvenim sistemima jedan od rijetkih originalnih doprinosa jugoslavenske sociologije migracija. Na žalost, analize su ostale rudimentarne, jer analiza promjena »klasne svijesti« u socijalnom prostoru između dvaju sistema (jugoslavenskog i imigrantskog) zahtijeva sociologijsku aparaturu koja je danas još u povojima; stoga nije ni čudno da su se radovi o toj temi zadržali na teoretiziranju srednjeg dometa (41, 69, 101), na deskripciji pojedinih pokazatelja »operiranja« svijesti o pripadnosti radničkoj klasi Jugoslavije u emigrantskom prostoru (35, 55, 56, 84). Ishodišno pitanje: dolazi li jugoslavenski radnik, koji je istovremeno i samoupravljač, u sistemu najamnog rada u konfliktnu situaciju — istraživači variraju na različitim nivoima: *preskriptivno-idejnom* (jugoslavenski radnik mora biti u konfliktnoj situaciji jer sa sobom »nosi« koncept da je samoupravljač) (50); *normativno-klasnom* (pristup klasne analize: privremenost zaposlenja dovodi do meuključivosti u borbi radničke klase zemlje imigracije (69); do nesigurnosti radnika čijoj radničkoj klasi pripadaju (101); do etničke stratifikacije radničke klase (41); do raslojavanja radničke klase u zemlji emigracije (2); *analitičkom, funkcionalnom nivou* (uspoređivanje zadovoljstva na radu, anomije, političke kulture, participacije istih radnika u oba sistema, imigrantskome i emigrantskome (55, 56), te na nivou *institucionalne* analize diskriminacije svih marginalnih slojeva u imigrantskom društvu, prema tome i imigranata (primjena *Radikalen Beschluss*, propisa u Njemačkoj) (84).

Odgovor na ishodišno pitanje dakle približno je pozitivan: uslijed nepripadanja »klasi« ne samo u društvu prihvata nego i u društvu porijekla, radnici migranti tako reći dvostruko su marginalizirani (69); takvo klasno razidentificiranje dovodi do stanovite olakšane manipulacije migrantima, kako u zemlji porijekla tako i u zemlji prihvata. Zbog toga, smatraju neki autori (2; 634, 101; 457), prije nego na folklornoj povezanosti sa zemljom porijekla, trebalo bi među radničkom klasom Jugoslavije u inozemstvu raditi na elementima društvene, ideološke i akcijske povezanosti među slojevima radništva, to prije što većina njih ne percipira da su u kapitalizmu eksploatirani (101; 456—457).

Prema tome, i u sferi ideologije »razmjena« je nejednaka: u zamjenu za viši dohodak negoli u zemlji porijekla i za relativnu sigurnost u zaposlenju koju pruža imigrantima, imigrantski sistem dobiva lako manipulabilnu masu radnika bez identiteta klase. Niz empirijskih istraživanja koja uspoređuju političku svijest radnika o alijeniranosti rada u oba sistema (55, 56) i o mogućnosti utjecaja i participacije u oba sistema (35, 55) pokazuju da percepcija utjecaja u poduzećima samoupravnog jugoslavenskog sistema i u poduzećima u Njemačkoj, na primjer, ide na štetu mogućnosti utjecaja u jugoslavenskim poduzećima (35).

Migracije i socijalna dezorganizacija — porodica i solidarnost, anomija, psihoze, suicidi

Opredjeljujući patološke elemente migracija kao početne faze asimilacije primarnih skupina, Klinar (36) ranih sedamdesetih godina skreće pažnju istraživača prema dezintegraciji porodice kao tipične pojave socijalne dezorganizacije u procesu migracija; Burićeva (16, 17) te nešto poslije Katunarić (33) i u najnovije vrijeme Ule i Ule (111) pristupaju, svaki sa svog aspekta, vrijednim empirijskim istraživanjima tipova dezorganizacije ili integracije porodice na novoj

razini. Burićeva se prvenstveno posvetila istraživanju socijalnih vidova porodice u tipičnom emigrantskom kraju čiji su hranitelji otišli na rad u inozemstvo, i nalazi ne samo prve znakove nesnalaženja i disturbiranja (16; 266) nego i integracije i solidarnosti u svakodnevnoj organizaciji proizvodnje, obradi zemlje (ibidem); nalazeći da je solidarnost i integracija porodice u situaciji emigriranja hranitelja uvjetovana tradicionalnom ulogom zajednice i porodice. Ona (17; 165) predlaže i niz mjera socijalne politike prema emigrantskoj porodici koje bi se temeljile na tradicionalnim vrijednostima pomoći u zajednici.

Do sličnih nalaza dolazi i Katunarić (33). Metodološki dotjeranim i dobro modeliranim istraživanjem tzv. bilocirane porodice i socijalizacije djece dolazi preko tipologije promjena u bilociranoj porodici do nalaza da postoji niz stabilizirajućih elemenata (srodnički sistem, susjedska mreža, proširena porodica) koji se organiziraju u funkciji očuvanja identiteta porodice, pa prema tome i stabilnije socijalizacije djece bez roditelja (33; 75). No, uz prostor stabilizacije postoji i prostor destrukcije djetetove ličnosti zbog odsutnosti roditelja. Autor na osnovi empirijskog materijala nalazi da oblici »improvizirane obiteljske organizacije« sami za sebe još ne dovode do smetnja u socijalizaciji djece i u identitetu porodice. Odlučujući faktor jest odsutnost roditelja koja se nakalempljuje na određene naslijeđene hendikepe (na primjer školski uspjeh) i na određene crte dječje ličnosti (33; 76).

Radeći i dalje na identitetu porodice kao primarnog faktora stabilizacije ili destrukcije u migracijskoj situaciji, Ule i Ule u svom istraživanju utvrđuju »raskol identiteta«. Na početku osamdesetih godina, kada se više ne može govoriti o migrantskoj porodici kao »konjunktornom stabilizatoru« (83) ili izrazitoj stambenoj segregaciji i diskriminaciji porodice jugoslavenskih radnika (48), autori nalaze raskol između »intimnog identificiranja s društvom porijekla i prividno uspješne akulturacije u njemačkom društvu« (111; 21). U tako konfliktnoj situaciji, uređeni porodični život igra ulogu kompenzatora konflikata i ujedno legitimizira, preko vanjskih znakova prilagodbe, »uspješnu adaptaciju« njemačkim uvjetima života (ibidem). U takvoj porodici, preopterećenoj težnjama ka hiperstabilnosti, dozrijeva druga generacija, koja ne nalazi sebe niti u okolini niti u tako integriranoj porodici.

Do identičnih nalaza o drugoj generaciji i porodici dolazi, ponovno empirijskim putem, Aleksandra Ålund (4), istražujući u švedskoj porodici iz mediteranskog dijela Jugoslavije: mlada je generacija rascijepljena između uloga koju joj namjenjuju roditelji i uloga koje se od nje očekuju u švedskom društvu. Nosilac je »dvostruke ambivalencije«, a rješenje je u određivanju prioriteta identiteta, ne u balansiranju između dva identiteta (4; 142). Čini se da je istraživanje migrantske porodice otvorilo nov problem u istraživanju porodice u jugoslavenskoj sociologiji: što je zapravo suvremena jugoslavenska porodica i kako se prilagođuje naglim promjenama kako u domaćem tako i u migrantskome sistemu? Prve hipoteze postavljene u začetku sedamdesetih godina o dezintegraciji migrantske porodice kao znaku patoloških promjena i asimilacije nisu, čini se, bile u potpunosti potvrđene; no dalji rad na sistemima prilagodbe porodice zahtijeva više no samo empirijski rad na sistemima prilagođavanja; zahtijeva novu konceptualizaciju i studij suvremene porodice uopće u Jugoslaviji. Na tom području, kao i na području anomijskih pojava koje prate migracije i na temelju studija socijalne politike prema takozvanim »nepokretnim migracijama« još uvijek, osim na području kriminaliteta (75), nema značajnijih radova.

Psihotička i pre-suicidalna, suicidalna stanja stari su pratilac adaptivnih teškoća u migrantskome društvu; kliničkom slikom psihoza emigranata jugoslavenska se psihijatrija počela baviti krajem šezdesetih godina (5) nalazeći u pacijenata, uslijed akulturacijskog stresa, paranoidni sindrom stranaca. Iako do-

kaza za etiologiju sindroma u akulturaciji nema, ipak grupa psihijatara (110) u empirijskom istraživanju nalazi da je emigracija svakako pospiješila, ako ne i uzrokovala depresivne reakcije i paranojne psihoze kod emigranata pa čak i članova porodice koji nisu emigrirali. Pa iako je u emigrantskoj populaciji više nego u neemigrantskoj zastupljena reaktivna depresija, koja obično prethodi pred-suicidalnim stanjima i pokušajima samoubojstva, ipak, tvrdi Bokun (13), u emigrantskoj populaciji promatrane regije stopa suicida znatno je niža nego u sedentarnoj, što govori o »propulzivnosti migracija« (13; 85).

Ipak, postoje dosta izraženi sindromi poremećaja ličnosti uslijed akulturacijskog stresa, koji se ne očituju u hospitalizaciji nego, na primjer, u alkoholizmu (29).

»Individualna cijena« migriranja — jezik

Jezik migranata, posebno druge generacije tretiramo ovdje kao »individualnu cijenu« migriranja zato što smatramo da je komunikativna nekompetencija na individualnom nivou upravo ona točka na kojoj se prelama »uspješnost« i »neuspješnost« migranta. Komunikativno kompetentan migrant kontrolira svoju okolinu i jezikom; komunikativno nekompetentan imigrant ne samo da ne kontrolira okolinu nego je prikraćen i za kognitivnu i identifikacijsku funkciju jezika (99; 32). Nepotpuno i slabo poznavanje oba jezika dovodi do »dvostrukog semilingvalizma« (89; 41) prije nego do bilingvalizma, do »duple nepismenosti« (3, 79), do ograničenog nestabilnog intragrupnog bilingvalizma (99; 33), a time i do »plaćanja cijene« — do kulturne i jezičke asimilacije i gubitka etničkog identiteta (99; 33). Istraživanja jezika imigranata koja su izvršili sami jugoslavenski istraživači u Švedskoj (3, 89) i Njemačkoj (98) opisala su više nego uznemiravajuće stanje u komunikaciji imigranata na materinjem jeziku i na jeziku društva prihvatila; istraživanje međunarodnog tima u Njemačkoj (99) ukazalo je i na a) posljedice dosadašnje jezičke politike prema jugoslavenskim imigrantima u Njemačkoj kao i na b) mogućnosti razvijanja jedine znanstveno i politički opravdane jezičke politike: stabilnog i funkcionalno diferenciranog intragrupnog bilingvalizma (99; 42—43). Tako ne bi dolazilo do plaćanja »individualne cijene« migriranja: osamljenosti djece, izoliranosti, slabih kontakata s roditeljima, (3) života u obrazovnom i komunikativnom »getu« (99; 32).

Posebne kategorije stanovništva u procesima migriranja — žene, djeca, poljoprivrednici

U ovom dijelu izlažemo one istraživačke pothvate koji su bili namijenjeni ispitivanju posebnih grupa stanovništva u migriranju, grupa označenih: spolom (gender), maloljetnošću, djelatnošću. Djelomice su takva obilježja obuhvaćena i prije u ovom pregledu, no samo kao ilustracija posebnih problema, a ne kao problemi posebnih grupa.

Istraživanje žena kao posebne skupine stanovništva u migriranju uglavnom je, što je začudno, bila tema jugoslavenskih sociologa koji rade isključivo u inozemstvu; Morokvašićeva je, na primjer, sama ili sa suradnicima (70) objavila niz studija (70, 71, 72, 73). U Jugoslaviji istraživanja žena migrantkinja kao posebne grupe započimje Konferencija žena Hrvatske (21); istraživanja se usmjeravaju prije svega na migracijsku politiku namijenjenu ženama u migraciji. Morokvašićeva, posebno u ranijim radovima (70, 71), zahvaća eksplorativno probleme emancipacije žena u novoj sredini (Francuskoj, Njemačkoj), problem identiteta

žena migrantkinja u raznorodnim novim sredinama (72), nalazeći da se pretpostavlja jedinstveni sistem vrednota žena u zemlji porijekla mijenja u kontaktu s kulturalnim oblicima zemalja imigracije. Nalaz je autorice potvrđan: žene migrantkinje oblikuju svoj identitet u ovisnosti o zemlji imigracije (Francuska, Njemačka, Švedska), u ovisnosti o općenitom statusu žena i posebno migranata u tim zemljama.

Morokvašićeva, u posebnoj studiji o političkoj ekonomiji migriranja žena u Evropi (73), naziva ih »nevidljivim migracijama«, i one su, prema autorici, »historijski kontinuitet u podređivanju i iskorištavanju ženske radne snage« (73; 174). Pokazujući da je udio žena migrantkinja u cjelokupnoj migraciji u Evropi u prosjeku oko 40% (73; 186) pita se gdje su uzroci da je toliko dio migracijskog stanovništva dosad bio zanemaran kao posebni problem do te mjere da je i do osnovnih statističkih podataka teško doći. Uzroke nalazi u nekoj vrsti »psihološkog redukcionizma«, koji je doveo do toga da se žene u današnjoj »privremenoj ekonomskoj migraciji ne prikazuju kao istiniti protagonisti u procesu: njihova se prisutnost rijetko kada dovodi u vezu s proizvodnjom, njihova se ekonomska funkcija zanemaruje« (73; 175).

Djeca ili »druga generacija« (iako, želimo li povući točnu razliku morali bismo reći da je »druga generacija« politekonomska kategorija radne snage) kao problem inicirala su, mogli bismo reći, niz najinovativnijih studija migracija u Jugoslaviji. Tako Županov (118), analizirajući dotadašnju literaturu o drugoj generaciji u Evropi, dolazi do zaključka da empirijski problem »još nije istražen, ali da se ipak ne može čekati s predviđanjima« kako će imigrantska omladina reagirati na otvorenu diskriminaciju na tržištu rada i na profesionalnu deprivaciju (118; 24). Da bi se spriječila takva marginalizacija djece jugoslavenskih radnika Županov razvija model obrazovanja druge generacije (119) koji bi se po njemu morao temeljiti na poboljšanju sadašnjih rješenja, to jest na razvijanju dvostrukog nacionalnog identiteta (119; 11).

Katunarić (30) u svom radu o mladim radnicima empirijski pokazuje kako tzv. migracijski sindrom reducira vrijednosti koje vezuju uz postojeću sredinu i naglašava vrijednosti koje su dostupne samo u drugim sredinama (30; 24), što dovodi do toga da su te posebne grupe migranata mobilne, jer migracijski sindrom djeluje kao katalizator vertikalne mobilnosti (ibidem). Je li ta generacija uistinu i mobilna? pita se autor i u radu o modelu i devijacijama u adaptaciji djece u inozemstvu (31) tvrdi da bi bez znatne potpore zemlje porijekla u proširenu obrazovanja, druga generacija mogla biti samo »nemoćni intermezzo za treću generaciju« (31; 18—20).

Novije studije na području mobilnosti i integracije druge generacije Jugoslavena (34) u Švedskoj i općenito u Evropi (46) pokazuju da je koncept druge generacije kao prijelaza za treću prilično točan: marginalizacija, nestabilnost, položaj čak i niži nego u nekih iz prve generacije imigranata (46; 561) u situaciji sve veće nezaposlenosti (34) vode u stvaranje prvih segmenata »novog subproletarijata« (34; 241), čiji se položaj jedva razlikuje od položaja prve generacije.

Seljaci kao posebna skupina migranata iz nekih dijelova Jugoslavije od posebnog su značenja; zato im je i posvećeno nekoliko posebnih radova, a prije svega radovi Tanića (103, 104, 106). U Srbiji koju analizira Tanić, 67% cjelokupne emigracije činilo je seljaštvo (104; 30). Iako te jugoslavenske emigracije seljaka dijele svoje značajke s emigracijom seljaka iz ostalih emigrantskih zemalja Evrope, ipak se od nje u mnogo čemu razlikuju: iz Jugoslavije je odlazio i imućan seljak, seljak iz plodnih krajeva, iz prenapučenih ali i iz populacijski ispražnjenih krajeva, odlazili su muškarci ali i žene (104; 21). Zato su i socijalne posljedice emigracije drukčije nego u ostalih zemalja u Evropi (96). Sama činjenica da ne odlaze samo deprivirani seljaci govori o tome da je razloge masovne emigracije,

prema Taniću, trebalo tražiti u »opštem položaju poljoprivrede koji seljacima ne daje mogućnosti za veću akumulaciju i proširenu reprodukciju« (104; 96). Tvrdnja što nas dovodi do slijedeće teme jugoslavenske sociologije migracija — povratak i politika povratka.

Pokušaji organizirane reakcije sistema na emigriranje — zaštita, informiranje, organiziranost, povratak, reintegracija

Krajem sedamdesetih godina, kao posljedica posthelsinške atmosfere KEBS-a sve se više pažnje posvećuje problemima zaštite građanskih prava i političkog statusa migranata te problemu protoka informacija između imigrantskih i emigrantskih zemalja. Tako Milovanović (65) tvrdi da se prelazi preko mnogih problema političkih prava radnika migranata u Evropi upravo zbog toga što se možda i previše pažnje posvećuje »pravu na glasanje«, na primjer. Takva usredotočenost na taj problem dovodi do toga da mnogi drugi problemi političkog statusa i organiziranja migranata, kao što su: sloboda štampe, udruživanja, sakupljanja i pisanja predstavki ostaju u pozadini. Zato, smatra on, treba razviti različite putove za dosizanje ciljeva u široj političkoj areni imigrantskih zemalja. Stoga je potrebno posvetiti pažnju analizi protoka informacija za migrante između imigrantskih i emigrantskih zemalja, a u svijetlu konferencije u Helsinkiju, što je u jednoj studiji učinio Mićović (58).

Ranih sedamdesetih godina, dok je emigracija iz Jugoslavije još bila u punom jeku, Baučić i Maravić izdaju studiju o mogućnosti razvijanja strategija za povratak emigranata (9). Studija je rađena na populaciji migranata iz Hrvatske, ali se uz određene mjere opreznosti može proširiti i na cijelu Jugoslaviju. Imajući na umu kao glavni cilj otkriti koji bi bili glavni zahtjevi emigranata u slučaju povratka, autori nalaze simetriju između »push« i »pull« motiva; naime, osnovni motiv odlaska iz Jugoslavije, tj. viši dohodak ostaje i najviše rangirani motiv eventualnog povratka u Jugoslaviju.

Studije što se odnose na strategije povratka i zapošljavanja emigranata na različitim (regionalnim, republičkim, nacionalnim) razinama povemeno su izlazile tokom sedamdesetih godina. U njima se tretiraju različite strategije povratka i zapošljavanja; politika stambene izgradnje i angažiranja novčanih sredstava povratnika (62), mogućnosti direktnog kontaktiranja i motiviranja radnika emigranata za povratak i investiranje u Jugoslaviji (105), akcijska istraživanja među emigrantima i faktorima odlučivanja u njihovim domaćim sredinama, faktorima odgovornim za ugrađivanje migracijske komponente u razvoj (42, 44), problemi reintegracije povratnika u domaću sredinu i obitelj (43). Posvećena je i pažnja problemu planiranja i balansiranja povratničkog strujanja iz inozemstva (95).

Na nivou sociologijskog diskursa postoji još uvijek prazan prostor; nedostaju obuhvatnije sociološke studije o samoj činjenici »povratka« i njezinim socijalnim implikacijama. S tim ciljem, barem u osnovnoj namjeri, načinjeno je tek nekoliko studija: studija o evaluaciji političkih odluka i znanstvenih preporuka o povratku emigranata (88), evaluacija i kritika osnovnih ciljeva i operacionalizacije politike povratka (39, 40, 53), društveno-ekonomska politika i uvjetovanje povratka posebno na području poljoprivrednog razvoja (87).

S uglavnom metodološkim ciljevima bilo je i nekoliko studija na području tipologije aktualnih i potencijalnih povratnika (42, 43, 54) u kojima su razvijene neke inovativne i interesantne procedure za tipologijske sheme. Tako Klinar razvija tipologiju »uspješnih« i »neuspješnih« povratnika (38), a Mežnarićeva (54) u studiji o Slovencima povratnicima iz Njemačke primjenjuje postupak (jedan od

pattern recognition metode, matematičku proceduru za tipologiju razvijenu u suradnji između Instituta za sociologiju u Ljubljani i SRCA u Zagrebu s jugoslavenske strane te Zavoda za Matematiku Akademije nauka SSSR-a sa sovjetske strane.

U nizu akcijskih istraživanja, posebno u Sloveniji (44), postalo je jasno da je osnovni problem u povratku migranata mogućnost da im se osigura ne bilo kakvo već određeno zaposlenje, bilo u socijalističkom bilo privatnom sektoru. Kao što vidimo, »simetrija« motiva odlaska i povratka koju su našli Baučić i Marović (9) sedamdesetih godina postala je »asimetrija« motiva: motiv odlaska ostaje isti, no motiv povratka postavlja se uglavnom u sferu »zaposlenje, određeno«. Jer, nakon povratka migranti se ne mogu pomiriti — u normalnim, nekriznim uvjetima — s mogućim nižim okupacionalnim statusom u Jugoslaviji. Stoga — sukob politika povratka na koje smo naišli u dosadašnjim studijama mogao bi se sažeti u stavu da svaka politika povratka koja računa na uspjeh mora bivše *push* razloge odlaska migranata pretvoriti u *pull* razloge povratka, ne računajući na nekontrolirane i nepoznate *push* razloge u imigrantskim zemljama.

Kako je za sadašnju situaciju zapošljavanja i privrednih stimulansa u Jugoslaviji teško zamisliti da bi se toj konverziji moglo posvetiti više pažnje i dalje će se dešavati ono što se dešavalo i dosad: vraćat će se negativno selektirana radna snaga, koja u dogledno vrijeme može pasti na teret vlastite zemlje.

S tim je spoznajama jugoslavenska sociologija vanjskih migracija prebacila težište istraživanja na probleme koji se mogu pojaviti uslijed većeg, nekontroliranog vraćanja emigranata. Čini se da je u novije vrijeme, ranih osamdesetih godina, sociologija vanjskih migracija skrenula pažnju na međunarodnu uvjetovanost unutrašnjeg tržišta radne snage. Mogli bismo reći da tamo, gdje je prilikom masovnijih emigracija početkom šezdesetih godina, započela analizu emigracija ekonomija, sada, u konfliktnoj situaciji osamdesetih, nastavlja sociologija. Problemi povratka, reintegracije i druge generacije emigranata nužno su svratili sociologiju na vid »internacionalizacije« jugoslavenskih migracija. A taj vid, čini se, neminovno uključuje konfliktnu modele promišljanja međunarodnih i unutrašnjih migracija.

Zaključak

Htjednemo li sažeti stanje u jugoslavenskoj sociologiji migracija početkom osamdesetih mogli bismo ustvrditi da se ona suočava sa najmanje četiri odlučujuća koraka:

- a) potrebom da unese nove koncepte u proučavanje kako unutrašnjih tako i vanjskih migracija (38, 64, 97);
- b) s neophodnošću interdisciplinarnog pristupa u istraživanju migracija i povratka;
- c) potrebom da se sam problem internacionalnih migracija preko uključivanja političke ekonomije evropskoga i jugoslavenskog tržišta radne snage primakne radikalnom pristupu odnosa centra i periferije u kretanjima radne snage u Evropi. Na taj bi način sociologija migracija pridonijela konceptualiziranju socijalnih regulatora u kretanju rada (64, 86, 102);
- d) da sociologija migracija razvije »sposobnost« obuhvaćanja novih fenomena kao što je politika imigracijskih zemalja prema drugoj i trećoj generaciji imigranata. Stoga joj još predstoji konceptualizacija međunarodnih i unutrašnjih migracija kao »kretanja pojedinaca unutar različitih sociokulturalnih sistema«, i to neka bi bio prvi korak prema »studiranju dinamičke konfiguracije inter-sistemskih migracionih prostora« (117; 17).

Bibliografija

1. ADAMOVIĆ, Ljubiša: »Tržište radne snage i domaći privredni prostor — eksterni migracioni tokovi radnog kontingenta stanovništva« u knjizi: Ljudski faktor u socijalističkoj robnoj proizvodnji, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1969, str. 110—121.
2. ALEKSIĆ, Miloš: »Obrazovanje, nezaposlenost i odlazak na rad u inostranstvo«, *Gledišta*, broj 5—6, Beograd, 1974, str. 623—634.
3. ÅLUND, Aleksandra: »Teoretski okvir za istraživanje dvostruke polujezičnosti kod manjinskih grupa«, ROM, sv. 20, Zagreb, 1975, str. 39—45.
4. ÅLUND, Aleksandra; SÖRMAN, Ylva: »Između želja i realnosti«, ROM, broj 70, Zagreb, 1980. Isto: Between wishful thinking and reality, Thoughts about analysing the position of immigrant youth, Swedish commission on immigration research (EIFO), 1981, str. 31. Također: I. Muncio (ed.), Family and position in the Swedish Society, Split Report vol. II, (EIFO), Stockholm, 1981, str. 118—142.
5. ANTONIJEVIĆ, Miroslav i POPOVIĆ, Milan: »Psihodinamika i klinička slika psihoza u ekonomskih emigranata«, *Anali Zavoda za mentalno zdravlje*, broj 2, Beograd, 1969, str. 11—16.
6. BALETIĆ, Zvonko: »Međunarodne migracije i naša suvremena emigracija«, *Naše Teme*, broj 5, Zagreb, 1965, str. 680—700.
7. BALETIĆ, Zvonimir: »Međunarodne migracije u modernom ekonomskom razvitku«, *Ekonomski pregled*, broj 3—4, Zagreb, 1982, str. 125—135. Isto: *Migracije* — CIM, br. 8/9, Zagreb, 1983, str. 259—173.
8. BAUČIĆ, Ivo: Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj, Migracije radnika, knjiga 1, Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1970, 135 str. za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1970.
9. BAUČIĆ, Ivo i MARAVIĆ, Živko: Vraćanje i zapošljavanje vanjskih migranata iz SR Hrvatske, Migracije radnika, knjiga 2, Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1971, 113 str.
10. BAUČIĆ, Ivo: Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971. godine, Migracije radnika, knjiga 4, Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1973, 170 str.
11. BAUČIĆ, Ivo: »Neka suvremena obilježja i problemi vanjskih migracija jugoslavenskih radnika«, *Sociologija*, broj 2, Beograd, 1973, str. 183—216.
12. BAUČIĆ, Ivo: »Osnovna obilježja suvremenog stanja u vanjskim migracijama iz Jugoslavije«, *Migracije* — CIM, broj 1, Zagreb, 1981, str. 3—8.
13. BOKUN, Petar: »Faktor migracija u genezi suicida«, ROM, broj 63, Zagreb, 1980, str. 81—86.
14. BONAČ, Vladimir: »Jugoslovenski radnici u SR Nemačkoj«, *Sociologija*, broj 2, Beograd, 1973, str. 313—326.
15. BREZNIK, Dušan: »Spoljne migracije« u: Breznik et al.: Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd, 1978, str. 69—72.
16. BURIĆ, Olivera: »Novi tip porodice; porodica čiji su hranioči otišli na rad u inostranstvo«, *Sociologija*, broj 2, Beograd, 1973, str. 245—269.
17. BURIĆ, Olivera: »Domaćinstva u opštini Petrovac na Mlavi iz kojih su neki članovi otišli na rad u inostranstvo«, *Socijalna politika i socijalni rad*, broj 1—2, Beograd, 1975, str. 140—169.
18. CASERMAN, Andrej: Patterns of career mobility in postrevolutionary society, Institut za sociologiju, Ljubljana, 1971, 12 str.
19. CIFRIĆ, Ivan: »Tehnička inteligencija u dvije radne sredine, Percipiranje radne organizacije, rukovodioca i rada u radnoj organizaciji u zemlji i inostranstvu«, *Revija za sociologiju*, broj 1—2, Zagreb, 1975, str. 61—62.
20. FRIGANOVIC, M., MOROKVAŠIĆ, M. i BAUČIĆ, I.: Iz Jugoslavije na rad u Francusku, Migracije radnika, knjiga 3, Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1972, 119 str.
21. GARDUN, Jasna: »82.000 žena iz Hrvatske radi u inozemstvu«, *Žena*, broj 1, Zagreb, 1974, str. 22—34.

22. GREČIĆ, Vladimir: »Jugoslovenska migracija radne snage«, *Gledišta*, broj 2, Beograd, 1968, str. 315—322.
23. GREČIĆ, Vladimir: »Savremeni migracioni tokovi evropske radne snage«, *Stanovništvo*, broj 3—4, Beograd, 1970, str. 235—246.
24. GREČIĆ, Vladimir: »Savremene migracije radne snage u Evropi, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1975, 310 str.
25. GREČIĆ, Vladimir: »Nužnost interdisciplinarne saradnje u oblasti izučavanja spoljnih migracija radne snage«, *Naučni pregled*, broj 2, Beograd, 1975, str. 219—232.
26. GREČIĆ, Vladimir: »Karakteristike iseljavanja iz Jugoslavije posle drugog Svetskog rata«, *Međunarodni problemi*, broj 3—4, Beograd, 1977, str. 29—44.
27. HANŽEK, Matjaž: »Slovenski radnici u Zapadnoj Njemačkoj — usporedba stvarne i percipirane mobilnosti«, *Bilten Migracije*, broj 13, Raziskovalni institut FSPN, Ljubljana, 1976, 110 str.
28. HERŠAK, Emil: »Labour Migration in the EEC«, *European trends*, 70, 1982, London, str. 24—31. Isto: »Kontradikcije i trendovi migracije radne snage u Evropskoj zajednici«, *Migracije — CIM*, br. 12, Zagreb, 1982, str. 419—428.
29. HUDOLIN, Vladimir: »Prijedlog mjera za zaštitu zdravlja druge generacije migranata«, ROM, sv. 40, Zagreb, 1977, str. 4—25.
30. KATUNARIĆ, Vjeran: »Mladi radnici u stranim zemljama«, ROM, sv. 17, CIM, Zagreb, 1975, 42 str.
31. KATUNARIĆ, Vjeran: »Neke značajke modela i devijacija u prilagodavanju djece u inozemstvu«, ROM, sv. 39, Zagreb, 1977, str. 18—26.
32. KATUNARIĆ, Vjeran: »Socijalno-obrazovni položaj radnika migranata u zemljama rada«, ROM, broj 47, Zagreb, 1978, str. 23—58.
33. KATUNARIĆ, Vjeran: »Vanjske migracije i promjene u porodici, Vanjske migracije, knjiga 7, CIM, Zagreb, 1978, 214 str.
34. KATUNARIĆ, Vjeran: »Druga generacija u poslijekonjunktornom razdoblju vanjskih migracija«, ROM, broj 68, Zagreb, 1980. Isto: The Second Generation after the Economic Expansion in: Municio, I. (ed.): Family and Position in Swedish Society, Vol. II, Commission for Immigration Research (EIFO), Stockholm, 1981, str. 228—243.
35. KAVČIČ, Bogdan: »Zdomci in domovina, Republičko vijeće saveza sindikata Slovenije, Ljubljana, 1971.
36. KLINAR, Peter: »Migracije kot pojav socialne dezorganizacije«, *Teorija in praksa*, broj 6—7, Ljubljana, 1971, str. 891—898.
37. KLINAR, Peter; MEŽNARIĆ, Silva; ŠVARA, Sergej i TOŠ, Niko: »Slovinci u Njemačkoj — izvještaj o istraživanju«, *Migracije — Bilten*, broj 8, FSPN, Ljubljana, 1975, str. 132.
38. KLINAR, Peter: Sociološki vidiki međunarodnih migracij u luči odnosa med imigrantsko društvo in imigrantsko skupnostjo, Obzorja, Maribor, 1975, 411 str.
39. KLINAR, Peter: »Značilnosti sodobnih mednarodnih migracij I«, *Teorija in praksa*, broj 11—12, Ljubljana, 1975, str. 1094—1107.
40. KLINAR, Peter: »Značilnosti sodobnih mednarodnih migracij II«, *Teorija in praksa*, broj 1—2, Ljubljana, 1976, str. 56—65.
41. KLINAR, Peter: »Mednarodne migracije kot pojav razrednega spopada«, *Anthropos*, broj 1—2, Ljubljana, 1976, str. 251—256.
42. KLINAR, P.; MEŽNARIĆ, S.; ŠVARA, S. i TOŠ, N.: »Slovinci po povratku iz Z. Njemačke«, *Migracije — Bilten*, broj 45, FSPN, Ljubljana, 1977, 103 str.
43. KLINAR, Peter: »Remigrants from the underdeveloped areas of emigrant society and the problem of their reintegration«, *Migracije — Bilten*, broj 18, FSPN, Ljubljana, 1978, str. 40—63.
44. KLINAR, Peter; MEŽNARIĆ, Silva; ŽIŽEK, Franc i TOŠ, Niko: »Akcijski (eksperimentalni) programi za usmjeravanje vraćanja naših radnika iz Pomurja u domovinu — III«, *Migracije — Bilten*, broj 22, FSPN, Ljubljana, 1980, 31 str.
45. KLINAR, Peter: »Procesi socializacije in etnične identifikacije«, *Teorija in praksa*, broj 5, Ljubljana, 1980, str. 540—557.
46. KLINAR, Peter: »Družbeni položaj druge generacije migrantova«, *Teorija in praksa*, broj 4—5, Ljubljana, 1981, str. 548—562.
47. KOMARICA, Zvonimir: »Jugoslavija u suvremenim evropskim migracijama, Ekonomski institut, Zagreb, 1970, 113 str.

48. KNEŽEVIĆ, Radoslav: »Neki problemi jugoslovenskih radnika zaposlenih u inostranstvu — u SR Nemačkoj«, *Sociologija*, broj 2, Beograd, 1973, str. 289—311.
49. LAZIĆ, Nebojša: »Opća teorija sustava i problemi druge generacije migranata u svjetlu te teorije«, ROM, sv. 40, Zagreb, 1977, str. 26—30.
50. MANDIĆ, Oleg: »Nekoliko napomena o odnosu privremene ekonomske migracije i radničke klase SFRJ«, *Sociologija*, broj 2, Beograd, 1973, str. 235—243.
51. MEŽNARIĆ, Silva: »Social change and intergenerational mobility of women« u zborniku: Some Yugoslav papers presented to the VIII ISA Congress, Toronto, Univerza u Ljubljani, 1974, str. 276—304.
52. MEŽNARIĆ, Silva: »Motivi odlazanja slovenskih radnika na rad u Njemačku«, *Revija za sociologiju*, broj 1—4, Zagreb, 1977, str. 20—43.
53. MEŽNARIĆ, Silva: »Za politiku emigracije i vraćanja«, *Pitanja*, broj 6—7, Zagreb, 1977, str. 84—87.
54. MEŽNARIĆ, Silva: »Returnees home — Trial results of typology of Slovene remigrants from West Germany«, *Migracije — Bilten*, broj 18, FSPN, Ljubljana, 1978, str. 64—89.
55. MEŽNARIĆ, Silva: »Participation of Yugoslav workers in German companies« u zborniku: Wilpert, B.; Kudat, A. and Özkan, Y. (eds.): Workers' participation in an internationalized economy, Kent State University Press, Kent Ohio, 1978, str. 107—132.
56. MEŽNARIĆ, Silva: »Slovenski radnici u SR Njemačkoj — poznavanje, stavovi i aktivnost u jugoslavenskom i njemačkom političkom subsistemu. Pokušaj tipologije«, *Migracije — Bilten*, broj 21, FSPN, Ljubljana, 1978, 100 str.
57. MEŽNARIĆ, Silva: »Razvoj Slovenije in odvisnost od zunjanih trgov radne snage«, *Časopis za kritiko znanosti*, broj 37—38, Ljubljana, 1980, str. 212—237.
58. MIČOVIĆ, Vojislav: »Jugoslovenske potrebe i iskustva o ostvarivanju stavova KEBS-a o pravu na informisanje ekonomske emigracije«, *Novinarstvo*, 1—2, Beograd, 1977, str. 205—213.
59. MIJATOVIĆ, Jugoslav: »Društveno-ekonomski smisao motiva privremene spoljne migracije«, *Samoupravljanje*, broj 11, Beograd, 1977, str. 18—28.
60. MILOJEVIĆ, A. i SULTANOVIĆ, V.: »Motivacije odlaska i uslovi povratka radne migracije iz SR BiH u strane zemlje«, *Markističke sveske*, broj 1—2, Sarajevo, 1972, str. 251—263.
61. MILOJEVIĆ, Aleksa: »Tržišni model migracije ili uspješna zaštita interesa zemalja imigracije«, *Sociologija*, broj 2, Beograd, 1973, str. 217—233.
62. MILOJEVIĆ, Aleksa: »Stambena izgradnja kao jedna ekonomska alternativa povratka radnika«, *Naše teme*, broj 6, Zagreb, 1975, str. 1036—1049.
63. MILOJEVIĆ, Aleksa: »Budućnost migracije u SR Njemačkoj«, *Naše teme*, broj 2—3, Zagreb, 1976, str. 329—345.
64. MILOJEVIĆ, Aleksa: »Društvene osnove teorije migracije«, *Pregled*, broj 2, Sarajevo, 1981, str. 213—226.
65. MILOVANOVIĆ, Rade: »Politička prava radnika migranata«, *Vanjske migracije*, knjiga 8, CIM, Zagreb, 1979, 108 str.
66. MOROKVAŠIĆ, Mirjana: »Jugosloveni u Francuskoj — Istraživanja veze između predstave o nacionalnoj pripadnosti i adaptacije stranaca na novu sredinu«, *Sociološki pregled*, broj 1, 1970, str. 89—104.
67. MOROKVAŠIĆ, Mirjana: Les Yougoslaves en France; Recherche des lignes entre l'identité national et l'acculturation (thèse de doctorat), École Pratique des Hautes Études, Paris, 1971, 299 str.
68. MOROKVAŠIĆ, Mirjana: »Des migrants 'temporaires' — les Yougoslaves«, *Sociologie du travail*, broj 3, 1972, str. 260—277.
69. MOROKVAŠIĆ, Mirjana: »Jugoslovenski radnici u inostranstvu; klase u zemljama imigracije«, *Sociologija*, broj 2, Beograd, 1973, str. 273—288.
70. MOROKVAŠIĆ, Mirjana; VELJKOVIĆ, M.; MINDEROVIĆ, G.: Impact de la migration dans le processus d'émancipation — Femmes Yougoslaves en France, en Allemagne et en Suede SSAE — Group d'études des migrations internationales, Convention avec la Fondation Ford, Paris, 1975.
71. MOROKVAŠIĆ, Mirjana: »Les Femmes Yougoslaves en France et en RF d'Allemagne«, *Hommes et Migrations*, 915, 1975, str. 3—17. Isto u: *Migration News*, no. 2, 1977, p. 27—30.

72. MOROKVAŠIĆ, Mirjana: »Jugoslovenke-migranti o sebi«, *Sociologija sela*, broj 63—64, Zagreb, 1979, str. 102—110.
73. MOROKVAŠIĆ, Mirjana: »Migracija žena u Evropi«, *Časopis za kritiku znanosti*, broj 38—39, Ljubljana, 1980, str. 172—193.
74. NIKOLIĆ, Miodrag M.: »Pozitivne i negativne implikacije zapošljavanja u inostranstvu i moguća rešenja«, *Marksistička misao*, broj 3, Beograd, 1977, str. 170—180.
75. PEČAR, Janez: »Migranti kot storilci in žrtve kaznivih dejanj«, *Teorija in praksa*, broj 1, Ljubljana, 1981, str. 111—125.
76. PEPEONIK, Zlatko: Jugoslavenska ekonomska emigracija u Švedsku, PMF, Sveučilište u Zagrebu, 1973, 350 str. (doktorska disertacija).
77. PETAK, Antun: »Motivi zapošljavanja u inozemstvu«, *Naše teme*, broj 3, Zagreb, 1969, str. 395—418.
78. PETKOVSKI, Boro: »Integracijom ka asimilaciji«, *Socijalizam*, broj 7—8, Beograd, 1980, str. 140—158.
79. PETROVIĆ, Brigitte: »Deca stranih radnika školskog uzrasta u SR Njemačkoj«, *Sociologija*, broj 2, Beograd, 1973, str. 327—340.
80. PETROVIĆ, Zoran: »Strani radnici o Nemcima i Nemci o stranim radnicima«, *Sociološki pregled*, broj 1—2, Beograd, 1972, str. 37—57.
81. PETROVIĆ, Zoran: »Ekonomska i pravno značenje »puffer« funkcije ekonomskih migracija«, *Naše teme*, broj 7—8, Zagreb, 1973, str. 1304—1336.
82. PETROVIĆ, Zoran: »Na marginama ekonomskih odnosa zemalja emigracije i imigracije«, *Naše teme*, broj 1, Zagreb, 1973, str. 48—96.
83. PETROVIĆ, Zoran: »Porodice stranih radnika i politika kapitala«, *Naše teme*, broj 1, Zagreb, 1975, str. 55—62.
84. PETROVIĆ, Zoran: »Odanost i zapošljavanje«, *Naše teme*, broj 2—3, Zagreb, 1976, str. 291—328.
85. DAVIDOVIĆ-PRIMORAC, Milena: »Privremena ekonomska emigracija i problemi integracije u novo društvo«, *Socijalna politika i socijalni rad*, broj 1—2, Beograd, 1975, str. 69—81.
86. PRIMORAC, Milena: Strani radnici; Sociološki aspekti privremene ekonomske emigracije, SiC, Beograd, 1980.
87. DAVIDOVIĆ-PRIMORAC, Milena: »O povratku naših radnika iz inostranstva«, *Sociološki pregled*, broj 1—2, Beograd, 1982, str. 3—42.
88. PRVULOVIĆ, Petar: »Sociološki aspekti zapošljavanja radnika-povratnika iz inostranstva«, *Sociologija*, broj 3—4, Beograd, 1980, str. 377—389.
89. RAJIĆ, Ljubiša: »Sociolingvistički aspekti dvojezičnosti Jugoslovena na radu u Švedskoj i Norveškoj«, Godišnjak Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije, broj 2, Beograd, 1978, str. 29—43.
90. SABITOVIĆ, Nesud: »Neki aspekti spoljne migracije«, *Pregled*, broj 7—8, Sarajevo, 1970, str. 136—144.
91. SAKSIDA, Stane: »Teze o hipotezama za proučavanje socijalne stratifikacije«, *Marksističke sveske*, broj 1—2, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 1972, str. 67—80.
92. SAKSIDA, Stane: Numeričko-taksonomska analiza i klasifikacija društvenih grupa. Faktorska analiza, Institut za sociologiju, Ljubljana, 1973, 89 str.
93. SAKSIDA, Stane; CASERMAN, Andrej; PETROVIĆ, Krešo: »Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslavenskom društvu«, u zborniku: Supek, Rudi (ed.): Klase i slojevi; prilozi izučavanju društvenog sistema, svezak 5, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1977, str. 53—92.
94. SENTIĆ, Milica (ed.): Migracije stanovništva Jugoslavije, Institut društvenih nauka, Beograd, 1971, 386 str.
95. STARE, Franci: Možnosti vraćanja naših delavcev v tužini v domovino, Delavska enotnost, Ljubljana, 1982, 124 str.
96. STOJAK, Rudi: »Vanjske migracije s područja općine Livno i Duvno«, ROM, svezak 29, Zagreb, 1976, 40 str.
97. STOJAK, Rudi: »Traganja za novim konceptima u istraživanjima o vanjskim migracijama«, *Opređenja*, broj 3, Sarajevo, 1981, str. 91—95.
98. STOJANOVIĆ, Ilija i VUKOSAVLJEVIĆ, Tatomir: »Sociopsihološko stanje naših učenika u inozemstvu i dopunska nastava — na primeru Hamburga«, ROM, svezak 41, Zagreb, 1978, 41 str.

99. STÖLTING, Wilfried; DELIĆ, D.; ORLOVIĆ, M.; RAUSCH, K. i SAUSNER, E.: »Jezična politika na njemačkim školama za stranu djecu; Rezultati empirijskog istraživanja jugoslavenskih učenika u Essenu« u: Molony, C.; Zobl, H.; Stöltzing, W. (eds.): *Deutsch im Kontakt mit anderen Sprachen*, Kronberg, 1977, str. 213—236.
100. ŠKARA, Ljubica: »Ekonomska emigracija stanovništva kao negativan fenomen društvenog i privrednog razvoja Srbije«, *Sociologija*, broj 1, Beograd, 1972, str. 5—31.
101. TANIĆ, Živan: »Ekonomska emigracija: klasno određenje i svest«, *Sociologija*, broj 3, Beograd, 1972, str. 441—460.
102. TANIĆ, Živan: »Sociološko objašnjenje radnih emigracija«, *Sociologija*, broj 2, Beograd, 1973, str. 165—180.
103. TANIĆ, Živan: »Emigraciona žarišta u Bosni i Hercegovini«, *Pregled*, broj 6, Sarajevo, 1973, str. 173—704.
104. TANIĆ, Živan: *Seljac i evropskim raskrsnicama*, Institut za društvene nauke, Beograd, 1974, 311 str.
105. TANIĆ, Živan: »Povratak radnika iz inozemstva i zapošljavanje«, *Ekonomski pregled*, broj 11—12, Zagreb, 1976, str. 941—950.
106. TANIĆ, Živan: »Labor-exporting countries; the case of Yugoslavia«, u knjizi: Ronald E. Krane (ed.): *International labor migration in Europe*, Praeger publishers, New York, 1979, str. 173—186.
107. TOŠ, N.; SAKSIDA, S.; KLINAR, P.; MEŽNARIĆ, S. i ŠVARA, S.: »Projekt Slovenski delavci v ZR Nemčiji — sociološki vidiki emigracije, vključevanja v imigrantsko družbo ter vračanje v domovino«, *Migracije — Bilten*, broj 1, FSPN, Ljubljana, 1973, 104 str.
108. TOŠ, Niko; KLINAR, Peter: »A System model for migration research«, u knjizi: Richmond, Anthony (ed.): *International migration and adaptation in the modern world*, SAGE, Toronto, 1976, str. 80—113.
109. UDOVIĆ, S. i VUKSANOVIĆ, M.: *Jugoslaveni u Švedskoj 1974. godine*, Komparativna studija, Švedski institut za socijalna istraživanja (Institutet för social forskning), Stockholm, 1979.
110. UGLJEŠIĆ, Borben; BOKUN, Petar: *Socijalno-psihijatrijski aspekti naše ekonomske emigracije*, Odjel za neurologiju i psihijatriju Opće bolnice Split, Split, 1974, 193 str. (istraživački izvještaj).
111. ULE, Mirjana i ULE, Andrej: *Transformacija emigrantske porodice; raskol identiteta*, Institut za sociologiju Sveučilišta u Ljubljani, istraživački izvještaj (u rukopisu), Ljubljana, 1982.
112. VAJS, Edita: »Savremeni procesi međunarodne ekonomske integracije i migracije radne snage«, u knjizi: *Ljudski faktor u socijalističkoj robnoj proizvodnji*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1969, str. 121—131.
113. VEDRIŠ, Mladen: »Savremene migracije iz Jugoslavije u zemlje Zapadne Evrope«, *Jugoslavenski pregled*, broj 9, 1978, str. 321—328. Na engleskom: »Modern Migration Movements from Yugoslavia to West European Countries«, *Yugoslav Survey*, Beograd, 1979, str. 87—102. Isto u: *Revija za sociologiju*, broj 3—4, Zagreb, 1980, str. 123—130.
114. VINSKI, Ivo: *Zapošljavanje Jugoslavena u inozemstvu*, Ekonomski institut, Zagreb, 1970, 20 str.
115. VINSKI, Ivo: »Ljudski kapital i netoprodukt suvremene jugoslavenske emigracije«, *Ekonomski pregled*, broj 3—4, Zagreb, 1972, str. 117—130.
116. VINSKI, Ivo: »Troškovi školovanja djece radnika na privremenom radu u inozemstvu«, *Ekonomski pregled*, broj 1—2, Zagreb, 1973, str. 43—54.
117. ŽUPANOV, Josip: *Sociološki pristup problematici vanjskih migracija*, Ekonomski institut, Zagreb, 1973, 18 str.
118. ŽUPANOV, Josip: »Druga generacija migranata, ROM, svezak 39, Zagreb, 1977, str. 8—26.
119. ŽUPANOV, Josip: »Obrazovanje i odgoj djece jugoslavenskih građana u inozemstvu kao problem politike«, ROM, sv. 47, Zagreb, 1978, str. 7—20.
120. ŽUPANOV, Josip: »Druga generacija i integracija«, ROM, svezak 68, Zagreb, 1980. Isto: »The Second Generation and Integration«, in: I. Muricchio (ed.): *Family and Position in the Swedish society*, vol. II, Commission for Immigrant research, (EIFO), Stockholm, 1981, str. 307—320.

Kratice

CIM — Centar za istraživanje migracija (Zagreb)

FPN — Fakultet političkih nauka (Beograd)

FSPN — Fakulteta za sociologiju, politične vede in novinarstvo (Ljubljana)

ROM — Rasprave o migracijama (časopis Centra za istraživanje migracija)

YUGOSLAV SOCIOLOGY OF (EXTERNAL) MIGRATIONS — AN ATTEMPT AT SYSTEMATISATION

SUMMARY

The work has been designed as a review of fundamental knowledge and development trends pertaining to sociological studies of external migration from Yugoslavia. It represents the first attempt to systematize such knowledge.

A total of 120 scientific and professional works written by Yugoslav authors, living in this country and abroad, in the 1965—1982 period are analyzed.

The treatment of these works included the following groups of topics: (1) labour markets in Europe and Yugoslavia; (2) migration between two socio-economic systems; (3) migration and »ideological exchange«; (4) migration and social (dis)organisation; (5) the »individual cost« of migration; (6) separate population groups during the processes of migration; (7) endeavours of the (Yugoslav) system's organised reaction to emigration.